

Tento text byl přednesen na konferenci Obraz v prostoru, UJEP Ústí nad Labem, 2013, na jeho základě vznikne publikovatelná verze

V této prezentaci vycházím z následujících zdrojů:

- Casey, E. S. (1976) *Imagining: A phenomenological study*, Indiana University Press
- Lakoff, G., Johnson, M. (1999) *Philosophy in the flesh: the embodied Mind and its challenge to western thought*, Basic Books
- Modell, A. H. (2003) *Imagination and the meaningful brain*, MIT Press
- Nöe, A. (2009) *Out of our heads: why you are not your brain, and other lessons from the biology of consciousness*, Hill and Wang NY
- Hutchins, E. (1995) *Cognition in the Wild*
- Hutchins, E. (2007) *Enaction, imagination and insight*
- Thompson, E. (2007) *Mind in life: biology, phenomenology and the science of mind*, HUP

Lakoff a Johnson (1999) tvrdí, že jsme z tradiční západní filosofie zdělili psychologii schopností (faculty psychology) podle níž je „schopnost rozumu“ nezávislá na tom, co děláme se svými těly, především na vnímání a tělesných pohybech. Autonomní schopnost rozumu coby nezávislá na vnímání, pohybu, emocích a dalších tělesných schopnostech, má být konstitutivní pro to, co znamená být člověkem a odlišovat nás od ostatních zvířat. Tato psychologie a filozofie schopností je však podle nich mylná. Proto, na základě důkazů z kognitivních věd, navrhuji evoluční pohled, podle něhož „rozum“ vyrůstá právě z tělesných aktivit. Z toho pak vyplývá odlišný pohled na to, co je to rozum a kdo jsou lidé.

My se zde toto východisko pokusíme využít pro teorii představivosti nebo lépe řečeno představování. Když totiž mluvíme o představivosti máme na mysli právě jakousi autonomní do sebe uzavřenou „strukturu“ operující na základě jí vlastních vnitřních pravidel, která jsou odlišná od struktury a vnitřních pravidel jiných schopností. Když ale spolu s E. Caseyem (1976) použijeme místo představivosti slovo představování (imagining) můžeme dospět k jinému pohledu na naše poznávací schopnosti: 1) představování je proces čili činnost a aktivita; 2) a jako takové není nějak strukturálně oddělené od dalších poznávacích schopností: - přímo navazuje na vnímání; k tradičním vymezením procesu představování v britském empirismu nebo husserlovské fenomenologii patří, že je jakýmsi oslabeným vjemem či vnitřním obrazem vytvořeným na základě předchozího vnímání. - je nedílnou součástí dalších poznávacích procesů jako pamatování/vybavování nebo usuzování (judging) coby jádra aristotelicky chápané rozumnosti (reasoning):

pamatování/vybavování je úzce spjato s nakládáním s vnitřními obrazy, které jsou produktem představování; souzení lze definovat jako soubor logických operací se symboly či znaky, přičemž porozumění významu symbolických znaků je přímo spjaté s procesem imaginativní transformace (něco jako něco jiného) vjemové informace na mnohoznačný znak.

K tomu je spolu s Caseyem ještě třeba zdůraznit problematické postavení představování v západní filosofické tradici. Na jednu stranu by podle něj většina západní filosofů souhlasila s odsouzením obraznosti, které můžeme najít např. v Platónově Faidónu: „*Nuže tedy, pokračoval Sókratés, když už jsem měl dost toho zkoumání věcí, potom se mi zdálo, že si musím dát pozor, aby se mi nestalo totéž, co se stává těm, kdo se dívají na zatmění slunce a konají pozorování: někteří si totiž kazí oči, jestliže nepozorují obraz slunce na vodě nebo na něčem takovém. Takové něco jsem si pomyslel i já a dostal jsem strach, abych nadobro neoslepl na duši, kdybych hleděl očima na věci a snažil se jich každým smyslem dosáhnouti. Tu se mi zdálo, že se musím utéci k myšlenkám a na nich pozorovati pravdu věcí. Ovšem snad mé přirovnání jistým způsobem není případné; neboť nepřipouštím tak docela, že ten, kdo pozoruje jsoucna na myšlenkách, pozoruje je více na obrazech než ten, kdo je pozoruje na věcech samých.*“ (Faidón, 100a) V podobném duchu uvádí M. Heidegger, že filosofické myšlení je „*bez kouzla a chudé na obrazy*“ (Vorträge und Aufsätze, 229). Skutečné racionální myšlení se děje bez obrazů, je čistě ideální, nenázorné, je myšlením, které myslí sebe sama bez jakéhokoliv smyslového nebo kvazismyslového obsahu.

Na druhou stranu se ale v romantismu 19. století a v myšlení, které je jím inspirované, můžeme setkat s nadhodnocením představivosti jako „*královny schopností*“ u Poa nebo Baudelaira. Představivost je chápána jako vlastní zdroj lidské tvořivosti a veškeré kultury. „*Představivost stvořila svět,*“ vykřikuje Baudelaire. Anglický básník Wallace Stevens tvrdí, že „*představivost je tím jediným géniem*“ a Anatole France v jednom ze svých děl proklamuje, že „*vědět není vůbec nic, představovat si je všechno.*“

I tento romantický pohled je stále založen na psychologii schopností, na autonomii a oddělení jednotlivých mentálních aktivit. Buď tedy máme co do činění s představivostí jako autonomním zdrojem typicky lidské inspirace, myšlení, umění a kultury. Tento zdroj je do jisté míry tajemný, nevědomý, vyvěrá z hlubin na něž jsme napojeni, ale nejsme jejich autory. Anebo se jedná o „*zpřítomnění nepřítomného*“, o jakési vnitřní uvádající zobrazování toho, co bylo předtím přímo přístupné smyslům, co už ale není ani přímým vjemem věci, ani skutečnou myšlenkou, ale něčím napůl cesty, o čem nedokážeme přesně říct, jak se to vlastně děje. Specifickou syntézu obou přístupů můžeme najít u I. Kanta, který definuje

představování jako „slepou, ale nepostradatelnou funkci duše, bez níž bychom neměli vůbec žádné poznání, ale jíž jsme si zřídka kdy vůbec vědomi“ (KČR, A78) V každém případě je představivost spolu s celým typicky lidským, neanimálním vědomím odkázána dovnitř hlavy, do nezbadatelné a tajemné duše, do polovědomé hry stínových obrazů, kterou však lze interpretovat také jako zdroj veškeré tvořivosti.

V tradiční komputační, ale i konekcionistické verzi kognitivní vědy je problém představování řešen analogicky, a to v souvislosti s otázkou re-representace a mentálního zobrazování (mental imagery). Základem poznávání jsou v tradiční kognitivní vědě subpersonální, nevědomé procesy probíhající na neurálně-mozkové rovině. Smyslově zprostředkované signály jsou uvnitř mozku převedeny na sérii vnitřních, komputačních operací, které pak v podobě jakéhosi nevědomého informačního kódu či spojení neuronových drah tvoří základ pro vědomé fantazijní kvaziobrazy. Jakým způsobem pak dochází k převodu subpersonálních mozkových operací na vědomé obsahy však tradiční kognitivismus není schopen vysvětlit a vzniká v něm tzv. „explanační propast“ (explanatory gap, Thompson (2007)).

V tomto příspěvku se pokoušíme tlumočit názor, že vhodné spojení „široce“ pojaté kognitivní vědy, pečlivého fenomenologického přístupu a poznatků z oblasti biologické ekologie nám dovoluje explanační propast překlenout a dokonce se dostat ven z duše, z hlavy či z mozku nebo kam všude niterně pojaté vědomí umístíme. Klíčem k tomuto vysvobození myslí z hlavy může být jednoduchá úvaha o povaze mozku. Mozek přece neroste ve vzduchoprázdnu, není oddělený od zbytku těla, nýbrž je naopak jeho integrální součástí. Jako takový pak spolupracuje s ostatními tělesnými procesy, resp. orgány jako jsou vnější i vnitřní vnímání, emocionalita, tělesná pohyblivost a jiné. Fenomenálně zřejmé je pak i to, že ani naše těla neexistují ve vzduchoprázdnu, nejsou oddělená od zbytku světa, nýbrž jsou naopak neodvolatelně zapuštěná do přírodních, resp. sociálních a kulturních procesů našeho prostředí.

Arnold H. Modell (2003) se v této souvislosti odvolává na filosofa H. Putnama, když píše: „Hilary Putnam tvrdí, že význam není tvořen translací kryptografického kódu, nýbrž je interaktivní, nezávisí pouze na tom, co je v našich hlavách, ale i na tom, co je v našem prostředí. Putnam tak v podstatě popisuje ekologickou teorii myslí: význam je vtělený v myslí, která je zase spolu s tělem propojená s prostředím.“

Lakoff a Johnson (1999) na to v biologickém tónu navazují, když uvádějí: „Každá živá bytost kategorizuje. Dokonce i améba kategorizuje (čili rozlišuje) věci s nimiž se setká na jídlo a ne-jídlo, na to k čemu směřuje a od čeho se oddaluje. Améba si nemůže vybrat jestli bude takto rozlišovat, prostě to dělá. Totéž platí na každé rovině živočišného světa. Zvířata rozlišují

*jidlo, predátory, možné partnery, členy vlastního druhu, atd. To, jak zvířata rozlišují závisí na jejich smyslovém aparátu a na pohyblivosti a schopnosti manipulovat předměty. Rozlišování (kategorizace) je proto důsledkem toho, jak jsme vtěleni. A nejen to, nejen že naše těla a mozky určují, že rozlišujeme, ona určují také to, jaké druhy kategorií budeme mít a jaká bude jejich struktura“*

Tento krok naší úvahy pak můžeme zakončit pojetím procesu představování, jak ho vysvětluje W. Modell (2003) *„To, co je výslovně lidské není pouze naše vlastnictví (possession) jazyka, ale také naše schopnost generativního představování, která závisí na užití metafor jako poznávacích nástrojů. Pomocí metafor mohou být pocity (či vjemy, pozn. Pokorný) imaginativně interpretovány, přemístěny a transformovány. Pocity mohou být, sublimovány‘, což je výhradně lidská schopnost“* Jinak řečeno, zdá se, jakoby většina organismů byla více či méně ponořena v žilvu pouze tělesné vnímavosti, bez výraznější schopnosti ji nějak překonat nebo z ní vystoupit. Lidské bytí se oproti tomu ustavuje až se schopností distance, jež určitě nějak souvisí s velikostí, strukturou a funkcemi mozku, ale hlavně s tajemnou schopností transformovat bezprostřední smyslové rozlišování na novou rovinu před-stavy. Jak ale vlastně představy, tyto mentální, netělesné, neplné a neprázdné manifestace procesu představování vznikají? A v jaké smyslu jsou vůbec niterné, když je uvnitř mrtvého těla nikde nenajdeme?

Cesta k jedné z možných odpovědí na tyto otázky je pro nás spojena s pojmem distribuovaného, rozšířeného či také situovaného poznávání (distributed, extended or situated cognition). Za hlavního vynálezce tohoto pojmu je, kromě jiných, považován americký kognitivní antropolog E. Hutchins. Na jedné z mnoha internetových stránek, jež se tomuto pojmu věnují, jsem se dočetl, že *„důraz na nalezení a popsání ‚poznávacích struktur‘, které jsou kdesi ‚uvnitř‘ jednotlivce vedou k přehlížení faktu, že lidské poznávání je vždy situováno v komplexu sociokulturního (a dodejme i přírodního) prostředí a nemůže jím být neovlivněno“*. Hlavním smyslem Hutchinsova pojetí poznávání je zdůraznit sociální a ekologický aspekt poznávání. Tzn., že na poznávání se dívá jako na extensivitu jako na činnost distribuovanou napříč mezi více aktéry, předměty a prostředím. Filosofickým jádrem jeho transdisciplinárního uvažování je představa mnohoúrovňovosti poznávacích procesů, kterou v eseji *Enaction, imagination and insight* vyjadřuje následovně:

*„Na úrovni organismu mají těla jiné vlastnosti než orgány, které mají jiné vlastnosti než buňky. V říši poznávání mají neurální okruhy jiné vlastnosti než každý jednotlivý neuron tvořící tento okruh. To samé můžeme říct o jedné oblasti mozku (např. frontálním laloku) vzhledem k neurálním okruhům, jimiž je tvořen, nebo o celém mozku vzhledem k oblastem,*

jež uvnitř něj interagují. A totéž platí pro systém tělo/mozek vzhledem buď k mozku nebo ke zbytku těla, a pro systém svět/tělo/mozek vzhledem k jakékoliv z jeho částí. Systém složený z osoby a kognitivních artefaktů s nimiž interaguje má jiné poznávací vlastnosti než samotná osoba. Skupina osob pak může mít poznávací vlastnosti, jež se liší od kterékoliv jednotlivé skupiny této osoby.“ Hlavním předmětem Hutchinsova pohledu na poznávání jsou pak systémy, které jsou širší než jednotlivá osoba, tedy systémy, v nichž probíhá sociokulturní poznávání. Jeho práce je založena na detailním entografickém popisu námořní navigace, já si ovšem dovoluji na závěr příklad, který by nám mohl být bližší.

Představme si tedy, že nám jde nyní o to, abyste vy, coby publikum, získali mým prostřednictvím představu o tom, co je to rozšířené poznávání. Máme tedy systém složený z více osob, z nichž jedna má úlohu vysvětlujícího, ostatní úlohu naslouchajících a naším kognitivním cílem je utvořit si, pokud možno, zřetelnou představu spojenou s daným pojmem. Získání této představy má několik environmenálních předpokladů. Kromě zahrnutosti výše uvedených subsystémů (např. mozků a těl) zde stačí zmínit jediný, totiž prostor, kde se dostatečně silně rozléhá hlas mluvčího tak, aby ho všichni slyšeli, a zároveň umožňuje, aby bylo na mluvčího v rámci možností i vidět (v přeplněné hospodě nebo na nádraží by se nám přednášle hůře). K rozšíření dané představy používáme několik kognitivních artefaktů, především pojmový jazyk, a pak například projektor. K sociálně-kulturním souvislostem potřebným k dosažení daného cíle můžeme počítat dosaženou úroveň vzdělání a myšlení, protože vykládat něco takového skupině předškolních dětí by nepochybně nemělo smysl. Z tohoto příkladu snad nyní vyplývá, v jakém smyslu nemůžeme představování coby schopnost chápat „něco jako něco jiného“, tj. zde spojit si pojem s jasnější představou, situovat pouze dovnitř individuálních duší, ale měli bychom ji chápat spíše extensivně.